

Д-40

АЗƏРБАЙҶАН ДИЛИНИН ЕТИМОЛОКИЈА ВƏ
ОНОМАСТИКАСИ МƏСƏЛƏЛƏРИ

А

ВОПРОСЫ ОНОМАСТИКИ И ЭТИМОЛОГИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

БАКЫ—1990

48
AZƏRBAYCAN SSR XALQ TƏŞKİLİ NAZIRLIĞI

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

МИНІСТЕРСТВО НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

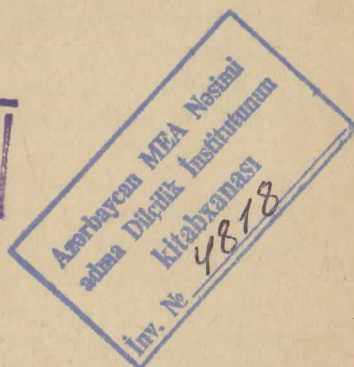
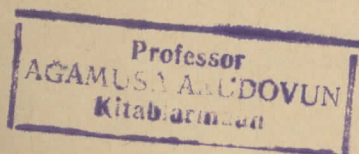
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ETİMOLOGİYƏ VƏ
ONOMAİSTİKASINA MƏSƏLƏLƏRİ

(Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi)

ВОПРОСЫ ОНОМАİСТИКИ И ЭТИМОЛОГИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

(Тематический сборник научных трудов)

Баки Университети nəşријаты

1990

Редаксия həj"əti: проф. К.Н.Вəлијев /редактор/
 проф. Н.Ə.Нəсəнов /редактор мғавини/
 доc. И.Ə.Əһмədов /мөc"ул катиб/
 проф. Т.М.Əһмədов

Топлуда Азəрбајчан дилинин хүсүси вə үмүми етимолокијасы вə ономастикасы мөсələлєри арашдырылыр. Етимолокијаја даир мегалəлєрдə ајры-ајры лексик вағидлєрин, морфемлєрин, гисмєн дə синтактик конструзијаларын мənшєји излєнилиц. Азəрбајчан ономастикасына нєср олунмуш мегалəлєрдə исə елə дил фактлары тəһлил объект кими кєтүрүлмүшдүр ки, онлар Азəрбајчан дили етимолокијасын вə ономастикасынын ганунаујгундугларын мєјдана чыхармага кəмөк едир.

Азəрбајчан ССР Халг Тəһсили
 Назирлијинин 22.02.89-чу ил
 тарихли 46-15-100/1 №-ли
 əмри илə чап олунур.

АЗƏРБАЈЧАН ЕТИМОЛОКИЈАСЫ ВƏ ОНОМАСТИКАСЫ

/Проблемлєр, вєзифələр/

1. Дилчилијин елим саһələри гар ки, онлар јалныз дилчилик елими үчүн дєјил, нємүдүд саһədə јєрлєшєн дикєр елимлєрин талєји үчүн дə мүһүм рол ојнајыр. Белə саһələрдєн ономастика вə етимолокијаны хүсүсилə гєјд етмөмөк олмаз. Тарих, этнографија, хүсүслə этнокенезис үчүн чидди əһмијјет кєсб едєн ономастика вə етимолокија халгын тарихи јаддашынын охумат, бєрпа етмөк вə горујуб сахламаг үчүн зєруридир.

1.2. Заманын бєр чүр түйəни тарихдєн тарихи силиб апарырса вə ја ат ајаглары алтында мөлвə мөлкүм едилирсə, ип учларынн, мөлөк дашларынн өзүндə сахлајан башлыча амиллєр сырсына дил дə дахилдир. Вə дилин хүсүси адлардан бөлс едєн ономастика вə ја ономотолокија, елөчө дə сөзлєрин мənшєјини ачыб-арашдыран етимолокија саһələринə еһтијач даба артыг һисс олунур. Бєри башдан гєјд едөк ки, бу ики чєтин, чохоєпкили саһəни бяр јєрə гатнб данышмаг мүəјјөн мө"нада шєрти характер дашыјыр.

2.1. Етимолокија дилчилијин елə бяр саһəсидир ки, онун сөвјјєси, саибалы, тутуму дилчилијин дикєр саһələринин инкишаф сөвијјєсиндєн асылдыр. Хүсүсилə фонетика /фəнолокија/, морфолокија вə лексиколокија саһələриндə диахроник вə синхроник истигамөтлєрдə апарылан арашдырмалар етимоложи тэдгигатлар үчүн зəмян ролу ојнајыр. Үч принцип /фонетик, морфоложи, лексик-семантик/ рəйбєр тутан етимолокија гатларарасы /јарусларарасы/ елагəнин /морфолокија, фəно-семантика/, дилчилијин башга саһələринин /археолокија, этнографија, статистика вə с./ арашдырмаларына сөјкөндилји үчүн онун мүкəммөллијини, елиллијини шєртлөндирєн амиллєр дə заманча дєјишир.

2.2. Азəрбајчан етимолокијасынын проблемлєри чоқдүр. Бу проблемлєр əсасєн нєзəri етимолокија вə ја етимолокија нєзəriјјєси илə, ејни заманда, етимоложи лүгөтлєрлə бағлыдыр. Азəрбајчан дилчилијиндə, үмүмєн, түрколокијада етимолокија саһəсиндə көпүлөн чох бөјүк ишлєрин үстүнə хөтт чөймөдєн, онун рəсионал тєрөфлєринə, принцип вə ернөклєринə сөјкөнєрөк, ону јєнидєн гурмаг гаршыда дəјанан əсас вєзифələрдєн биридир. Етимолокијаны халг етимолокијасын сөвијјєсиндєн узаглашдырмаг,

оптималь, фөрәнжя йығындыа хиләс едиб оптималь елми тәһилләр бер-мек зәруридир.

2.3. Бир мәсәләни дә гејд етмәк олмас ки, тарихи-изаһлы лүгәтләр етимолоки лүгәти ејниләшдирмәк доғру дејил.

Түрк етимолоки лүгәти јува үсулуна асасланмалыдыр. Надир јува? О, ана кекләрә сөјкәнәрәк, асас лүгәт фондуну вүһүм бир һиссәсини /гоһумлуғ терминләри, бадән үзвләринин адлары, јемәк-ичмәк адлары, ориентасија билдирән вәһидләр, етиография лексика, ономастик вәһидләр, ев әшјәләринин адларыни ифәдә едән лексем-ләр вә с./ әһәтә етмәлидир. Сөзүн төрәмәләри, фонетик вариасијәләри, семантик дәјишмәләри, бүтүн тарихи тәбәддүлати бәрпа /реконструкция/ едиләрәк вәһид јувада тағдым едилмәлидир.

Фонетик јува, семантик јува, морфем јувасы анијәшләри вәһид анијәшдә бәрләшдиримәли вә бир әмәлијјәтин ајры-ајры ифәдә формәләри, һиссәләри киши үмүмиләшдиримәлидир. Сөзүн һәғиғи вә мөһәзи мө"насы, мифик мө"насы, омонимик дәрәһәси, валентлик сәвијјәси дә тәһилләр просесиндә нәзәрә алыныр. Чүнки јува әслиндә һәмјән лексик-семантик саһәни әһәтә едир. Дил тарихи, диалект вә шивәләр, түрк дилләринин материаллары јуван шәрһ етмәк-ачмағ үчүн чөлб едилдир. Етимолоки лүгәт, бизим фикримизчә, коллектив тәрәфиндән һазырланмалы, јувалар музакирә јолу илә тәсбит олунмалыдыр. Етимолоки тәһилли һүдүдләндирмәк, она сәр-һәд дојмағ дүзкүн дејил. Әкәр шумер дилинин лексикасы илә тәст-тәст дүшән, скиф-сак, һун, албан, талыш, тәт, күрд, ләзки сөзләри етимолоки тәһиллә чөлб едилсә, бу, Азәрбајҗан етимолоки-јасы үчүн таһмилә тәбиядир. Нәинки тәбиядир, һәтта зәруридир. Чүнки дил палеонтолокијасы вә Азәрбајҗан түркләринин бизим ерәдән чох-чох әввәлки мәнхунләшмәси, сивелизасија јолу, тәсәррүфәт вә иттиһасидијјәт амилләри адыны чәкдијимиз вә чәкмәдијимиз дил-ләри /тәјфә бәрләшмәләри, империја дилләри анијәшмәсини унут-мамагла/ түрк вә гејри-түрк өрнәкләри етимолоки ишыда ајдун-лашдырылмалы, Азәрбајҗан түркләринин етимолокијасы өзтәнамах-сүслүгү нәзәрә алынмалыдыр.

3.1. Азәрбајҗан ономастикасы саһәсиндә керүләчәк ишләр өз елми-нәзәри вә тәтбиғи әһәмијјәти илә етимолокијадан ашығи дејил. Мө"лумдур ки, милли өзүнүтәсәдиг, вәтән, торпағ анијәшмәсини заман кечдигчә мугәддәсләшмәси, еләчә дә ана дилинин тарихини ејрәнилмәси вә муасир дил сијасәти ономастика илә гырылмас шәкилдә бағлыдыр. Јер адларынын, ивсан вә тәјфә-хағ

адларынын ејрәнилмәси, системләшдиримәси саһәсиндә керүлмәш ишләр она кәрә јарымчығдыр ки, ономастика јалыз дилчилик сфәрасыни әһәтә етмәмәли, һәм дә дөвләти дил сијасәтинин тәркиб һиссәси олмалыдыр. Мәһз бу баһымдан керүләчәк ишләр керүлмәш ишләрдән хејли чохдур.

Ермәнистан ССР-дә дә хејли әввәк зорла дәјишдирилән јер адлары дадә-баба торпағыннан 200 минә гәдәр Азәрбајҗан түркүнүн кәчүрүлмәси, говулмаси илә битди. Әввәк Вәтәнин ајры-ајры кушәләринин, јурдларинин адыны дәјишдирән екстримистләр /буһләри сајы а гәдәр чохдур ки, онлара груп дәмәјә адамын дили кәлмир/ милләтчилик сијасәтинин асас һиссәни ономастикаја һүчүмлә башлајыр.

3.2. Ејни һүчүмү кәлгүмизын адыны дәјишмәклә она сағалмас јәрә вуран Сталин етди. Түрк адындан горхан шовинизмин мөһсәди ајдундыр: "Парчала, һөкм сүр!" Гәдим вә синаниш империја методудур. Бу методун бир бәши милли мәнлија мөһв етмәк, манкурт психолокијасы јәратмағ, о бири бәши мәнймсәмәк, удмағ, һеч вахт дојмәјән вә дојмәјәчәк гарни ахыб кәлән вә чүрүјән, силаһа чеврилән рехими күчләндирмәкдир; тотәлитар ахләғдән бундан башта нә кәзләмәк олар? Јенидәнгурма вә ашкарлығ бу ағыр бузу синдыр-ды; милли өзүнүдәркә јол ачды.

Мәһз бу баһымдан алифба илә бир сыреда чох вачиб проблем Азәрбајҗан өлкәсинин, јурдунун ады илә кәлгүн адыны ајырмағ, түрк адыны Сталинин вә дүнјада да бәрк-бәрк сыхылым јумругундан чыхармағ, гоһармағ лазымдыр. Азәрбајҗандә јашајән Азәрбајҗан түркләринин ады өзүнә гәјтарылмалыдыр. Азәрбајҗандә јашајән вә Азәрбајҗан түркләринин тарихи јурдәмә олан талыш, тәт, күрд, каһич, ләзки, удин... кәлгүлары бу адыны гәјтмағына түрәдән сәс вәрәрлар. Вә јерә кәлмәшкән гејд едәк ки, Азәрбајҗан талышларынын, күрдләринин, тәтләринин вә б. етник группарын ономастик системинин бүтүвлүкдә системли шәкилдә ејрәнилмәсинин вахты чохдан чәтишдыр. Чүнки Азәрбајҗан ономастикасы елә бир анијәшдир ки, јалыз Азәрбајҗан түркләрини дејил, дикәр етник группары да әһәтә едир.

3.3. Ономастика илә бундан дә өз вачиб олмәјән амил фамилија-сој адларынын милләләшдиримәсидир. -ов/-јев, -ович, -ски формантлары Азәрбајҗан түркләринин -лы, -кыл формантлары илә, сифыр формантла /Мәммәд Исмајыл, Чәлил Нағи вә с./ вә ја оғлу,

ушағы сөзләри илә әвәз едилмәлидир. Бу сијасәт дәвләт тәрәфиндән дәстәкләнмәлидир. Суверен дәвләтин дил сијасәти башга милләтләрин мәнәфејинә тохунмадығы үчүн бу типли ономастик әмәлијјәтә апармагда һаглыдыр. Халғы чәтин вәзијјәтә гојмушуг, бу вәзијјәтдән чыхмаг үчүн јенидән гурманын әдаләтиндән елми шәкилдә бәһрәләнмәк, бәһрандан чыхмаг лазымдыр.

Дәјишдирилән күчә, јер адлары јахшыдыр. Арзу едәрдик ки, гәдим адларын бәрпа едилмәси габарыг олсун, чүнки ад—тарихдыр. Тарихи јалдашыннан ајырмага ихтијарымыз јохдур.

X X X

4.1. Азәрбајчанн дилчи алимләринин үзәринә бөјүк тарихи вәзифә дүшүр. Дил сијасәтинин бүтүн јенләринә елми нәзәрәт, елми идарәәтмә бу күн олдугча вачибдыр. Етимолокијә вә ономастика сәнәсиндә көрәчәјимиз ишләр чохдур вә бу ишләрдә дилчиләри-миз ишбирлијә, һәмрә"јлијә чагырырыг.

ЛӘВҲӘЛИ СӨЗЛӘРИН ЕТИМОЛОКИЈАСЫ ҺАГТЫНДА

Сөз, ејни заманда, образдыр, варлыгын дилдә әксини тапан сәсли образы. Образлылыг бахымнндан бүтүн сөзләр ејни дејилдир. Сәдә сөзләрдә "саја образ", әшјанын үмуми тәсәввүрү үстүн олдугу һалда, дүзәлтмә сөзләр деталлы образлыгына көрә сечилир. Бә"зән белә сөзләрдә "ләвһә" ифадәсини тапыр, фонетик тәркибдә иш, объект, субјект мүнәсибәтинин мұхтәлифлији говушмұш олур. Сұламаг, сацламаг сөзләриндә олдугу кими. Бу чәһәт варлыг—мәфһум—сөз бағлылыгында баш галдырыб сөзүн семантик маһијјәтини тәшкил едир. Реаллыг вә бунун сөз чилдиндә мөвчудлугу сөзүн варлыгын вә инкишаф јолуну шәртләндирдији кими, сөзләр арасындакы алағәни, семантик бағлылыгы изләмәјә, јегинләшдирмәјә кемәк едир.

Ләвһәлилик чәһәтиндән конкрет мә"налы сөзләр, хусусилә фе"л-ләр—реал ишин, һәрәкәтин, һалын ифадәси олан дүзәлтмә фе"лләр даһа долғундур. Буналарын бөјүк чохлуғунда мә"налы һиссәләр, истәр сөз, истәр шәкилчи ајдын олдуғундан мадди әсасы сөзүн сәјәсиндә нәзәрдә чанланан ләвһәлилик хәтләрини ахтармага өһтијач галмыр. Биз бурада ләвһәли сөзләр аңлајышнын дар мә"нада алыр, бу грунда бирләшән бүтүн сөзләри дејил, елә сөзләри нәзәрдә тутуруг ки, бир сөзүн кекүндә дуран һиссә мүстәгил ишленмир, бир нечә сөзүн дахиларчә тәкрәрланыр, буна бахмајараг, сөз ләвһәликдән мәһрүм дејилдир. Белә сөзләр мә"наны үмумиликдә ифадә едән гаршылыгындан бу вә дикәр деталлы мә"на илә говушуг ифадәсинә көрә фәргләнир. Сөздәки деталлыг биләвәситә ичра анында өзүнү кестәрән конкрет һәрәкәт, јест, јахуд әһвал илә тамамланыр. Сөз елә бил ки, бир һәрәкәтин әтрафлы тәсвири олур.

Сөз вә дағиг тәрзли һәрәкәтин гаршылыгы алағәси, хусусилә вәзијјәт, һәрәкәтлә бағлы дилхаричи факторлар мә"нанын әл-һәрәкәт дили шәкилли ифадәси јерини тутур.

Доғрудур, етимолоки тәһлилдә аңчаг сөз варлыг хәтти илә һәрәкәт етмәк биртәрәфлилик тәшкил едир, јәлһыз бунунла кифәјәтләнмәк олмур. һәр һалда сөздәки ләвһәлилик мүстәгил ишләнмәјән һиссәнин мә"на вә шәклинин бәрпа едилмәсиндә тутарлы бир бәләдчи олур.

Азәрбајчан дилиндә дырмашмаг/дырманмаг сөзү ишләнмәкдәдир. Сөз чыхмаг мә"насынн үмумијјәтлә дејил, онун конкрет вәзијјәт вә јәнлә бағлы олан нөвүнү—әл вә ајагын фәал ишгираки илә

үзгүчүкү сөзүлү бәрәкәти билдирер. Дурманмаг сөзүнүн бизим диалектте "лөвһәси" белә деталларла бағлы үзә чыкыр: ичрачынын бүкүлү вәзижәти, әл-ајагы дајаг етмәси, јукүрија тәрәф сөзү. Белә лөвһә хәтләри илә бирликдә ифадә едилән сөзүн әсасында дурән һиссәнин конкрет олараг һансы мө"надә ишләнмәси мө"лум дедил, мтасир ифадә имканлары бахымьндан бу һиссә әддиһилгә јаратмыр. Дилдә бунунла шәкли чәһәтдән, әсасда дурән һиссәнин орталылығына керә јакын олан бир нечә сөз мөвчуддур, дырмаг, дирсәк, дырмаг, дирәк, дирән/мәк/, дүртмә, дири, дирчөл, диринки. Көрүндүјү кими, сөзләр аз дедил, лакин әсасда дурән һиссә мө"начә бәлли олмадығындан мтасир дил мәнзәрәси сарыдан белә сөзләри бир јувадә әлагәләндирмәк өзүнү доғрултмур. Сөзүн етимоложијасы әтрафындакы ахтарышлар бунларын һансы әсас үзәриндә јүксәлдикләрини изләмиш, арашдырма бир дилдә јох, бөјүк бир груп, түрк дилләри даирәсиндә апарылмышдыр. Бурада фонетик охшарлыг вә үмуми семантикасына керә јакын олан сөзләр мүхтәлиф түрк дилләриндән сечилиб группашдырылмышдыр.

Ј.В.Севортјан дырманмаг сөзүнүн әсасында дырма дурдугуну гејд етсә дә, бунун үзәриндә акыра гәдәр дурмур. -мак/мык шәкилчисинин дыр/тыр әсасына, -к шәкилчисинин исә дырма/тырма әсасына артырылмасындан һәрәкәт билдирән сөзләрин дүзәлдилдијини гејд едирләр. Бурада бир объективлик изләнир, әсас дөјилсә дә, кәкдә д н р / д и р һиссәсинин дурдугу вә мтәјјән фонетик вариантларда түрк дилләринин әксәријјәтиндә һәрәкәт вә әшја мө"налы сөзләрин тәркибиндә иштиракы нәзәрә чатдырылыр. Бу өзүлүн иштиракы илә дүзәлмиш дырман/ш/маг, дурманмаг, турманмаг, тирмаш, тирмала, дырма ла сөзләринин бизим дилдә олдуғу кими тәкчә јукүри галхмаг мө"насында дедил, һәм дә јығмаг /әшја илә өзүнә тәрәф чәкмәк/, гашымаг, чырмаг /дырмагла/, дырмагламаг вә с. кими мө"наларда ишләндији кестерилер. һәр бир сөзүн бу вә дикәр дилдәки мө"налары изаһ едилсә дә, әсас һиссәнин конкрет нә билдирдији бәлли олмур. *Бу, садәчә олараг фе"л групуна мәхсус олан бир сөз кими изаһ олунур. һәмин һиссә илә бағлы олан башга бир еһтимал дә вар: "дыр/дир/тыр көкүнүн илкин мө"насы исим олуб, истифадә етмәјә, дајәнмага, јапышмага, тутулмага хидмәт едән һәр һансы бир вәситәјә, әлетә верилән синкретик лексем олараг ишләнмишдыр."¹

Х Бах: Э. В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1982, сәһ. 345-348.

Г. Бағиров. Азәрбајҗан дилиндә фе"лин лексик-семантик инкишафы, Баки, 1971, сәһ. 110.

Д н р сөзүнүн исим мө"насы еһтималы өзүнү һәм фонетик, һәм морфоноложи чәһәтдән доғрулда билер. Лакин бу исми кенәрда ахтарыб вәситә олан бир әшја илә бағламаг сөз-факт бахымьндан ачыг галыр. Бизчә, вәситә олан әшјаны билавәситә ичрачынын, чанлынын өзүндә ахтармаг сөзүн, мө"нанын мәнбә текамүлү сарыдан даһа аңәндрычыдыр. Әлбәттә, дилин фонетик гәнунаујғувулугундан бири кими сайт, самит кечидләри илә сөзләрин арха типини, әлагәсини бәрпа етмәк угурлудур, лакин чох заман мө"на кечидләри бу јол илә дүзкүн ишыланыр. Биз дыр сөзүнүн семантикасына даһа чох мадди әсаса, һансы әшја, варлыгга бағлы олмәсына керә изләјирик.

Д н р сөзүнүн илк әввәд һәрәкәт едән е"залары бирликдә ифадә етмиш олдуғуну дүшүнмәк олар. Бу сөздә ичра, иш вә онун органы олан әл-гол, ајаг мө"налары говушуг ифадә олунмушдур. Чанлы дилдә гәдим ојунлардан бири гәрб диалектиндә "дирәдәјмә" адланыр, ојунун кедиши ајаг алтдан кәмәр чәкмә, ајага вурма шәклиндә кеدير ки, бу сөзүн тәркибиндәки јөнлитк һал шәкилчили сөзүн дөјмәк фе"ли илә бағланмыш дыр -ајаг олдуғу ктманын кестерилер. Әлчә дә түрк дилиндә, диалектләрдә ојун, дир мө"насына ишләнән дыранки сөзүндә бу мө"на горунур.

Сөзүн дырмаг, дирсәк сөзләриндә гаялыгы, бунун үзәриндә дүзәлмиш сөзләрин билавәситә әл, ајагын бир һиссәсинин ады олмәси һәмин сөзүн әд, гол, ајаг аңламынын говушуг ифадәси олдуғуну кестерилер.

Сөзүн /дыр/ сонуна бирләшдирилмиш -ма шәкилчиси бу тәркибдәки грамматик тәбиәтинә керә һәм мәсдәр, һәм дә фе"ли исим дүзәлдән шәкилчидән фәргләнир. Белә ки, мтасир дилдә -ма/мә/ шәкилчиси фе"лдән исим дүзәлдир, дүзәлмиш сөз исмин грамматик тәбиәтинә ујғун дөјишир, фе"ллә әлагәсини кәсир, дырма сөзүндә исә дүзәлмиш сөз /дырма/ фе"лә ујғун дөјишир, бу о демәкдир ки, -ма шәкилчисини мәсдәрин башга варианты кими дә кәтүрмәк мүмкүн дедилдир. Белә дүшүнмәк олар ки, -ма диффуз шәкилчи кими һәм грамматик мтәјјәнлик, адландырма, һәм дә аид олдуғу группун тәбиәтини әкс етдирмә кими якили характерә малик олмушдур. Бу чәһәт шәкилчинин сонракы инкишафында бир-бириндән ајрылмышдыр. Д н р м а н, д н р м а ш шәклиндә тәк вә мүштәрәк нәв әләмәти илә бирликдә ишләниб аңаг јукүри галхмаг мө"насынын лөвһәли ифадәси олур. Башга түрк дилләриндә өзүнү кестәрән чырмаг, чәк-

мәк вә с. иш фе"лләри илә бағлы мә"наларда ишләнмир.

Смәк, иш тауы олан әд, гол, ајағ һәм дә илкин дөврләрдә, елә инди дә һәрәкәти ичра вәситәси олмагла јанашы, она вәситә ролу да ојнајыр. Инсан харичи бир ашјанын дајағ олмасындан даһа әввәл елин, ајағын көмәјинә архаланыб, отурағ вәзијјәтдән ајаға галхмагда бу органлар һәмшә вәситәчи олмуш, бунунла бағлы д и р сөзүндән д и р -ә -даја/мағ/ фе"ли, бунун да үзәриндә образлылыға әсасланан д и р - ә - к јарадылмышдыр. Бу сөздәки мә"наннн көвишләнмәси сәјәсиндә илк бахышда башта сөзләр кими көргүнән нүмунәләре да раст олунур. Д и р - и белә сөзләрдән биридир. Сөздәки мә"наннн тәсвирини тәркибә ујгун вермиш олсағ, "әл-гол атан", һәрәкәтдә олан кими шәрһ лазым кәләчәкдир, бу да фәалијјәт кәстәрән, өмүг давам едән адам, чәнлы мә"насынн билдирән д и р - и сөзүнүн илкин семантикасыдыр. Д и р м и г сөзү дә бу өзүл үзәриндә дүзәлдилмиш вә көкүндәки һиссәнин нә билдирдији мә"лум олмајан сөзләрдәндир. Бунун дүр-әд сөзү илә бағлылығы охшарлыға, форма вә функция охшарлығына кәрадир. Д и р м а вә -дү шәкилчисиндән дүзәлмиш, ики сайтин јанашы мөвгедә ихтисары гәјдәсына кәрә д и р м и г шәклиндә сабитләшмишдир. Д у р т, д у р т м ә, д у р т м ә л ә м ә к сөзләри дә һәмин әсасдан төрәнмишдир, дүрт, дүртмәлә иши, әл илә ардыңчыл тохунманы, тәкрар едилән темасы билдирир. Д у р / м а, - м а г / сөзүндә ајағ сөзүнүн семантикасы даһа барыздир. Ајағын ишини, әләмәтини кәстәрән бу сөзүн илк дөврләрдә һәм исим / ајағ / мә"насында, һәм дә она мәхсус һәрәкәт мә"насында ишләндијини кәстәрмәк олар, сөзүн үзәриндә дүрүш, дүргүн, дүрү дүзәлмишдир.

Ләвһәли сөзләрин бир гисминдә зәиф һәрәкәт ифадә едиляр. Сечилән деталларын олмамасы сарыдан бир нечә сөз сечилир ки, бунларда бир дә г ы м ы л д а м а г сөздүр. Гурулуш, тәркиб е"тибарилә -ндә шәкилчисиндән дүзәлмиш сәвти-тәглид фе"лләри групуна дахилдир, ләкин бунлардан фәргли оларағ сәслә бағлылыг јохдур. Буна кәрә дә "тәсвири образлылыгла" бағлы олдуғу к өстәрилмишдир^ж. Сөзүн көк һиссәси мустәгил ишләнмир, бир нечә сөзүн өзүлүндә тәкрарланыр: гымышман, гымылты, гым-гыма. Көк һиссәсинин мустәгиллији илә бәрабәр онун мә"насы да зәифләдијәндән шәкилчиләри сечилән бу сөзләрин һамсынын тәркибиндә әриммишдир.

Ж Ж Бах: Азәрбајчан дилинин диалектологи лүгәти, Б., 1964, с. 136.
Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования в азерб. языке, М., 1962. § 61. 192.

Ләкин бу өзүл үзәриндә дүзәлмиш адыны чәклијимиз сөзләрин һамсы үчүн ортағлы олан бир мә"на чалары вардыр, бу, зәиф, аз сөзилән һәрәкәт чаларыдыр.

Гымышмағ сөзүндә зәиф күлүш, инчә тәбәсүм, гымылты сөзүндә зәиф төрпәниш, гым-гыма сөзүндә зәиф, додалағлы ифа мә"насы верилир. Көргүндүјү кими, бу групудан олан сөзләр чох дејилдир. Гым һиссәсинин һәрәкәт мә"насынн өзүндә горујан үмуми сөзә раст кәлмәсәк дә, чәнлы дилин сөзләри арасында диалект сөзү кими мөһдуд бир әразидә ишләнән г ы м, г ы м ы сөзләри марағ доғурур. Фүзули, Зәнкилан шивәләриндә гымымах, гымылмах, гымылмағ^х сөзләрини кет, гач мә"насында ишләндији кәстәриляр "Гымы нәһәни бура чагыр", "Исрафил дүкана гымды" кими фәктяр сөзүн кет, гач мә"насында мустәгил ишләндијини кәстәрир. Ону да дејәк ки, бу мә"на һәмин тәркибин дијәр фонетик вариантларында да ифадә едиляр. Г-Ч дејишмәси илә чум/мағ/, м-п мүвәзилији илә гүп/мағ/, гыпг сөзләриндә һәрәкәт мә"насы верилир. Казах дилиндә гымылдамағ мә"насынн кыпырда сөзүндә верилдији кәстәриляр. Гым сөзүндә сахланан зәиф һәрәкәт чалары сөзүн ләвһәлилијини мтәјјән едир, сөз бу чаларын үстүндүјүнә кәрә чәсарәтсизлик етмәк, үрәкли һәрәкәт етмәк, јаваш-јаваш һәрәкәтә кәлмәк кими мә"наларда ишләне билир. Гым сөзүнүн һәм ади, һәм сүр"әтли, һәм дә зәиф һәрәкәти билдирмәси, хусусилә ади вә сүр"әтли һәрәкәт чалары дил үчүн гејри-ади дејил, бу һал һәрәкәт фе"лләриндән тәрпәнмәк сөзүнүн имканында да өзүнү кәстәрир. Бир јердә зәиф төрпәниш, бир јердә исә јериндән гопмағ, јүјүрмәк мә"насында ишләне билир. Гым сөзүнүн дә сөзләрдә мөһз зәиф төрпәниш чалары, зәиф, етәри дејишмәни ифадә имканы дашлашмышдыр. Ону бир даһа гејд едәк ки, сөзүн бир инчәлијини онун мә"насы илә јанашы, ичра, вәзијјәт дә аңладыр.

Мәдди әсасындан узағлашмыш, объектив варлыгла әләгәсини шәкли чәһәтдән итирмиш сөзләрдә илкин мә"на четин тутулур, бунларда деталлыг бахымындан бир һәмәрлыг јарандығындан өзүлдә мтәјјән бир сөзүн галыг олса белә, мә"на бүтөвлүкдә, дахили гәтләрсиз дәрә едиляр. Парылдамағ, ишылдамағ сөзләриндә беләдир. Бу сөзләрдә дә сәслә дејил, тәсвири образлылыг шәксиздир, ләкин парылты, парлағ, парла, пар-пар сөзләринин һамсындан бир хәтт кими кетән көргүнән әләмәт чаларынн доғуран нәдир, һансы варлыгын образы олан сөздүр, бәлли олмур. Бүтүн сөзләрдә ортағлы

Ж Бах: Азәрбајчан дилинин диалектологи лүгәти, Б., 1964, с. 136.

олан пар һиссәсинин бу таркибдә мустәғил сөз кимә ишләнмәкдә олан вар/пар/, пар-бухар сөzlәри илә әләгәси нечә өзүнү доғрулда биләр. Парлаглыг кеҗиҗетинә малик олан бә"зи әшјаларын мта-сир адланмасы илә бу сөzlәр арасында бағлылыг жоҳдур. Беләчә тутушдурмалар изи чанлы дилдә вә башга дилдә кениш деҗил, аз ишләк олмуш, сөзүн бир һиссәси кимә сахланан әшјанын әднә апарыб чыхарыр. Бу сөз чанлы дилдә "су күлү" мә"насына ишләнән л и л п а р сөзүдур. Күлүн аднында горунан пар сөзүнү Радлов п а р а л сөзү таркибиндә геҗдә алмыш вә бунун даг күлү мә"на-сынн билдирдиҗини кестәрмишдир.¹

Пар сөзүнүн геҗдә алынмыш сөzlәрдәки мә"наја јахын чаларны күлүн ачылмасына ифәдә едан, әслән күлүн вәзиҗетини билдирмәк үчүн ишләнән чанлы дил сөзү п а р д а г л а н м а г сөзүндә көрмәк олур. Сөздә парлаглыг, парылдамаг деҗил, күллүҗүнү кестәрмәк, әсл күл көркәмини аймаг, "күлланмәк" мә"насы тс-түндүр ки, бурада пар-күл әләгәси, сөзүн мадди әсәсә јахынлаш-масы өзүнү сахлаҗыр.

Күл, гадын мөфумуну билдирән сөzlәрин кезәллиҗи, парлаглы-гы билдирмәк үчүн дә ишләндиҗи даһа чоҳ дилә, онун лексик-се-ментик имкавларына махсус олан чәһәтдир, бу һал Азәрбаҗчан, түрк дилләриндә дә өзүнү кестәрир. Бизчә, ишыг, ишыглаймаг, ишылдамаг, ишыглы вә с. сөzlәрдә тәкрәрланан иш-иши сөзүндә һәмчинин белә мә"на уҗғунлугу вардыр. Иш-иши һиссәси түрк ди-линдә узатдан кәлән зәиф зияја мә"насына вә гәдим дөврдә иш, еш "гадын, сечилән, танынән гадын" мә"насына ишләнмишдир.*

1 В.В.Радлов. Опыт словаря тюрских наречий. Т. I, Ч. 2, сәһ. 1557.
 * Древнетюрский словарь. Л., 1969, сәһ. 214.

БӘ"ЗИ СУАЛ ӘВӘЗЛИКЛӘРИНИН ЕТИМОЛОГИЈАСЫНА

Д А И Р

Гәрибә тәләҗә малик олан әвәзликләр һәмишә дилчиләрин дил-гәтинә чәһб етмиш, фикир мухтәлифиҗинә сәбәб олмушдур. Бу про-бләмлә мәшғул олан дилчиләр ола мухтәлиф җаруслардан җанашмыш вә бу җанашма да фикир рәнкаренклиҗинә кәтириб чыхармышдыр.

Суал әвәзликләри чоҳ ишләнмәсинә, сөз тутумуна вә гәдимли-җинә көрә сечилән әвәзликләрдәндир.

Ким суал әвәзлиҗи. Бу әвәзлик чгәи фонетик дәҗишикликлә, бә"зән фонетик дәҗишиклик олмадан ттрк дилләриндә ишләнир вә инсәна аид олур. Лакин елә групп дилләр вардыр ки, бу суал әвәз-лиҗи инсандан башга, дикәр чанлыларә аид едилә биләр. Бу әвәз-лиҗин мәнишәҗи һаггында мухтәлиф фикирләр вардыр. Бир групп алим-ләр "ким" суал әвәзлиҗинин "ка" суал билдирән сөз вә и< ма эле-ментинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлдиҗини геҗд едирләр. В.Котвич, Г.И.Рамстедт, Р.М.Бирҗукович бу фикирдәдирләр. Лакин оялар суа-лын акинчи һиссәсинә олан мунасибәтләриндә /адларынн җухарыда геҗд етдәҗимиз дилчиләр/ бир-бириндән фәргләнирләр.¹

В.Котвич и< ма формасында шәкилчи кимә ишләндиҗини, Г.И. Рамстедт исе "м"-ны шәкилчи деҗил, элемент һесаб едир. Р.М. Бирҗукович бир гәдәр дә дағигләшдирмә апармыш вә кестәрмиш-дир ки, ким суал әвәзлиҗиндә ки суалны әсәси, "м" исе суал едә-тидыр. Икинчи группа бирләшән алимләр "ким" суал әвәзлиҗинин монгол сөзү кйи - ийи /адам/ сөзүндән тәрәндиҗини геҗд едир-ләр. Бу группа даһия оялардан И.Суҗаров, А.Н.Кононов, һ.Мир-зәзәдени кестәрмәк олар.²

Биз дә әвәзлиҗи кйи-ийи сөзү илә бағлаҗанларә һагг газандырдыр. Чүнки бу суал әвәзлиҗи җәһнз инсан анлаҗышы ве-рән сөzlәрлә бағлы олур вә җәһнз ону әвәз едә билир.

Не суал әвәзлиҗи. Бу суал әвәзлиҗи субстантив характерә

1 В.Котвич. *Les pronoms dans les langues altaïques*, Казань, 1936, сәһ. 34-35; Г.И.Рамстедт. Введение в алтайское языкозна-ние, Морфология, М., 1957, сәһ. 26-28; Р.М.Бирҗукович. Морфология Чулымско-түркского языка. Изд-во Саратов. ун-та, 1981.
 2 А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литератур-ного языка. М., 1960; һ.Мирзәзәде. Азәрбаҗчан дилинин тарихи морфолоки җәһи, Бақы, 1962; И.Суҗаров. Местоименные в современном узбекском литературном языке. Самарканд, 1965.

маликдир. Түрк диллеринде инсанлардан башга бүтүн чанли ва чансыз әшјалара суал бу әвезлик васитәсилә верилдир. Ишленме тәәлијинә, ојнаглыгына ва динамиклијинә, услуби имканларынын әвәкялијинә керә бүтүн суал әвезликлериндән фәргләвир. Бу суал әвезлијини де етимолокијасы һатгында мұхтәлиф фикирләр вардыр. Н.К.Дмитријев не суал әвезлијини башгырд дилинде не формасында ишлендијини, терәмәсини не ме -шеј олдуғуну кестерир.¹ А.Н.Баскаков да бу суал әвезлијини әсасынын "нан" -шеј олдуғуну кестермиш ва гејд етмишдир ки, бу әвезлик "неме, нәи" формасында да ишленерәк меј-әшја аңлајышы билдирир.² "Нә" суал әвезлијини етимолокијасы һатгында бир гәдәр фәргли фикрә Г.И.Рамстедт³ дә раст кәлирик. Мүәллиф бу суал әвезлијини кекүнүн је-је формасында олдуғуну ва һәмин сөзүн дә суал билдирдијини гејд етмишдир. Сонраки инкишаф мәрһәләсиндә исә j > и чеврилмәси баш вермишдир.³ Н.Һачыјева "нә" суал әвезлијини реконструксијасынын четин олдуғуну гејд едерәк јазыр: "В тюркском языке ни одно слово не могло начинаться с "н". По видимому для таких слов, как вопросительные местоимения, могли быть исключения."⁴ Не суал әвезлијини терәмәләри неме, нәме, неме, нембе, ние формасында башга түрк диллериндә ишленир. Азербайҗан әдәби дилинде олмаса да, диалектлеримиздә "нәмәнә" формасы чох ишлеклије маликдир. М.Исламов бу һагда јазыр: "В диалектах и говорах азербайджанского языка употребляется также усложненная форма вопросительного местоимения нәмәнә /что/, но и выражающая значение как."⁵

Ф.Г.Исхаков на//не суал әвезлијини нин-дән төрадијини гејд едерәк онун мүрәккәбләшмиш формалара да малик олдуғуну гәбул етмишдир.

Не суал әвезлији нә, ни, не формасында түрк диллериндә суаллы әсасын тәшкил етдијини ва мүрәккәбләшән замән тәркибиндәки

- 1 Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948, сәһ.19.
- 2 Н.А.Баскаков. О соотношении значений личных и указательных местоимений в тюркских языках. Доклады и сообщения института языковедения. М., Изд-во АН СССР, 1952.
- 3 Г.И.Рамстедт. Введение в алтайское языковедение. Морфология. М., 1957, стр.76-78.
- 4 Б.Сәребренников, Н.Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, Маариф, 1979, сәһ.140.
- 5 М.Исламов. Местоимения в диалектах и говорах азербайджанского языка. Баку, 1973, сәһ.47.

"не" үнстрүктү әшја билдирдијини биз дә әксәр түркөлөтләр кими гәбул едә биләрик.¹

Мүасир Азербайҗан дилинде чох ишленән "һанен, һани, һачан, һарада, һара" суал әвезликләри дә марағлы инкишаф тарихинә маликдир. Бу әвезликләр бә"зи фонетик дејишикликләрлә бүтүн түрк дилләри үчүн доғмадыр.

Духарыда гејд етдијимиз әвезликләрин кекләрини ејнилији, төрәмәси, кекүн сәрһәдиниңи тө"јин едилмәси дилчиләр арасында фикир мүбадиләсинә сәбәб олмушдур. Бу әвезликләрин илк самитинин "к" вариантында /кәндай, калай, кани, канга, качон, кайсы/ ишленмәси даһа чох нәзәрә чарпыр. Дикәр түрк диллериндән фәргли оларағ, Азербайҗан дилинде бу типли әвезликләрин илк самити һ илә башланыр. Дакин тарихән бу әвезликләрин илк самити чинкидтиля вариантыла /"г"/ ишленмишдир. һ.Мирзәзаде һәмин әвезлијини "һансы" шеклиндә сабитләшмәсиниң Азербайҗан дилинде XVIII 1 әсрдән башладығыны гејд едир. Башга јердә исә мүәллиф һачан сөзүнүн төкамүлүнүн г > х > һ шеклиндә кетдијини кестерир.²

Беләликлә, ајдын олур ки:

I. Бир груп алимләр бу типли әвезликләрин кекү кими ка вариантынын даһа гадам олдуғуну кестерирләр.³ Бу група дахил олан алимләр кестерирләр ки, "ј ва н" үнстрү сонрадан әләвә едилмиш III шәхс мәнсубијјәт шекилчисиدير.

II. Икинчи група дахил олан алимләрин бир һиссәси кекүн "ка"⁴, дикәрләри илә "кај"⁵ олдуғуну гејд едирләр.

М.И.Исламов исә ка//һа ва как//һај сөз кекләриниң тарихән мүстәғил ва паралел ишлендијини гејд едерәк кестерир ки, бунлардан мұхтәлиф типли әвезликләр әмелә кәлмишдир. Мүәллиф јазыр: "Иначе говоря, в образовании вопросительных местоимений

- 1 Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948, сәһ.101; Г.И.Рамстедт. Введение в алтайское языковедение. Морфология. М., 1957, сәһ.76-78. Ф.Г.Исхаков. Местоимение, Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. Морфология, Изд-во АН СССР, 1956, с.246; М.И.Исламов. Местоимения в диалектах и говорах азербайджанского языка, Баку, АДД, 1973, сәһ.46. А.Н.Конов. Грамматика современного узбекского литературного языка, изд-во АН СССР, М.-Л., 1960, сәһ.182.
- 2 һ.Мирзәзаде. Кестерилән әсәр, сәһ.189-194.
- 3 А.Н.Конов. Г.И.Рамстедт. Кестерилән әсәрләри.
- 4 Н.Г.Исхаков, И.Суяров, Н.А.Баскаков. Кестерилән әсәрләри.
- 5 Н.К.Дмитријев. Кестерилән әсәри.

Һачан, һавах, һајан /һа-јан/ һа төрәф һа заман и т.д. участво-
вал корень һа; а формы һаны, һана, һансы, һанки образовались
от корня һан.¹

Бизә белә кәлир ки, "һаны, һансы, һачан, һара, һарада" тип-
ли суал әвезликләринин көктүн гәдим варианты суал мәнасында
ишленән әвезлик характерли кә олмушдур. Бу сөзүн чинкилтили ва-
рианты га Азербайжан дили үчүн характерлидир. Бу варианты фонетик
әсасы вардыр, чүнки далимиздә кар сәсин чинкилтиләшмәси,
чинкилтинин карлашмасы фонетик һадисәси мөвчуддур. Булар кечид
везијјетиндә бә"зән паралел ишленмиш вә сонрадан вариантын бири
даһа чох өз мөвгәјини мөһкәмләндирмиш, дикәрини диддән чыхара
билмишдир. Азербайжан дилиндә к → г → һ кечиди мүмкүндүр. Классик-
ләрин дилиндә һачан, һансу, һансы, һаны" формасына раст кәли-
нир.

Ка суал билдирән әсасын үзәринә јер, заман, кәмијјет бил-
дирән сөзләр алава едилмиш вә бирликдә ишленмишләр. Инкинафын
сонракы мәрһәләсиндә әлава олунмуш сөз әввәлки илә бирләшмиш
вә бир сөз шәклиндә формалашмишлар. Заман билдирән "заг", јер
билдирән "гәру" вә нисбәт шәкилчиси артырмагла мутәфиг сурәт-
дә һачан, һачағ, һара, һајан, һарада, һаны, һансы сөзләри
әмәлә кәлмишдир.

I Исламов М.И. Кестәрилән әсәр, сәһ. 53.

И.Ә.ӘНМӘДОВ

СИНТАКТИК ДЕРИВАСИЈАНЫН БИР НӨВУ НАГЫНДА

/Сада чүмлөләрин контаминасијасы/

Деривасија сөзү /еләчә дә синтактик деривасија/ әввәлләр
нитг һиссәләри илә /бир нитг һиссәсиндән шәкилчиләр вәситәсилә
јени сөзүн јаранмасы вә конверсија/ бағлы ишләдилмишдир. Мәсә-
лән, синтактик деривасијаны Е.Курилович нитг һиссәсинин әлава,
сонрадан мәннә мотивләшән синтактик функцијалары илә бағлајыр.
Сифәт исмин синтактик функцијасыны дашыјырса, мтәллиф артыг
буна синтактик деривасија кими бахыр. Кечид дә мәннә бу әсасда
баш верир: синтактик деривасијадан лексик /семантик/ дериваси-
јаја доғру /7-63/.

Сонрәлар кенератив грамматика нүмәјәндәләри деривасија ән-
ләјишынн синтактик гурулушләр сәһәсинә кәтирмиш, бүтөвлүкдә
онун тутумуну кенишләндирмишләр. Бу грамматиканы нүмәјәндәлә-
ринин фикринчә, үст гурулушлар /мтәғидә олунан конкрет струк-
тур формалар/ дәриндеки гурулушдан /сигнификатив гурулушдан/
төрәмадир. Илк әввәл пропозисијаја /денотатив структура/ ујғун
чүмлә минимумлары - өзәк чүмлөләр ајрылыр, булар да фикри
әмәлијјат ваһидләри кими субјект вә предикат ујғун кәлирләр.
Һәм дә бурада предикаттын роду һәлләдичидир, сөзә теләбат да
/деривасија әмәлијјатлары башлајыр.../ ондан асылдыр ки, ке-
нишләнмә үчүн предикаттын өзүндә не гәдәр јер вар /4-20-23/.
Беләликлә, деривасија јалныз чүмләннн сингификатив структуру-
ну - фикри әмәлијјатлары еһатә етмиш олур, азачыг кениш гуру-
лушлар деривасија мәнсулу-төрәмә һесаб едилир. һәр чүр дерива-
сијанын башлангыч материалы чүмләдир, данышанын шурунда "се-
мантик констрүксија типн" /С.Д.Кастнейсон/ јаранмагла сөзә,
дүзәлтмә сөзә доғру кедир. Чүмлә минимумлары һәр деривасија
әмәлијјаты нәтичәсиндә, чох вахт да операторларын јәрдыми илә
кенишләнир, јени моделләр-структурлар әмәлә кәлир. Деривасија
мәсәләләри илә ардычыг мәншул олмуш И.Н.Мурзин марағлы бир
мтәғисә апарыб дедир ки, -ник "чайник" сөзүндә һансы функци-
јаны јеринә јетирирсә, бурно сөзү дә "Снег начал бурно таять"
чүмләсиндә һемин функцијаны јеринә јетирир /9-10/.

И.Н.Мурзин деривасијанын, дериватолокијанын һудудларынн
олдугча кениш кәтүртүр. Деривасија, онун негтеји-нәзәринчә,
фонемдән башламыш мәннә гәдәр бүтүн дил ваһидләринин јаранма-
сы просесидир, дериватолокија да бу просесләр нагыннда елм-
дир /8-44; 9-3-8/. Өз тәдғигләрини трансформасион грамматика
истияғамәтиндә апаран мтәллифә к-әрә, синтактик деривасија чүм-
ләннн вә сөз бирләшмәсинин синтактик гурулушунун дәјишмәсини
әһатә едир.

Мүхтәлиф деривасија просесләри рәнкарәнк чүмлә гурулуш-
ларыннн јаранмасында бәјүк рол ојнајыр.

Professor
AGAMUSA AXUDOVUN
Kitablarından